

Бехта І. А.,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ДИСКУРСНА ЗОНА ПЕРСОНАЖА У ФАКТУРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Функційний профіль оповідного дискурсу відображає корелятивні зв'язки дискурсних зон наратора і персонажа. Йому властива бінарна варіабельність модусів текстових комунікантів. Глибинна структура оповідного дискурсу виявляється в дихотомії дискурсних зон «наратор ↔ персонаж» й реалізується бінарними дискурсними рисами, пов'язаними з типовими формами, що об'єктивуються на поверхневому рівні структури тексту. Форми дискурсної зони наратора є способами художнього викладу, форми дискурсної зони персонажа – засобами мовлення.

Ключові слова: дискурсна зона персонажа, пряме мовлення, непряме мовлення, невластиве-пряме мовлення

Функциональный профиль нарративного дискурса отражает коррелятивные связи дискурсных зон наратора и персонажа. Ему свойственна бинарная вариабельность модусов текстовых коммуникантов. Глубинная структура нарративного дискурса выявляется в дихотомии дискурсных зон «наратор ↔ персонаж» и реализуется бинарными дискурсными чертами, связанными с типичными формами, которые объективируются на поверхностном уровне структуры текста. Формы дискурсной зоны наратора являются способами художественного изложения, формы дискурсной зоны персонажа – средствами речи.

Ключові слова: дискурсная зона персонажа, прямая речь, косвенная речь, несобственно-прямая речь

The functional profile of the narrative discourse reflects correlative relations between discourse zones of narrator and character in fictional text. It is inherent in binary variability of modes of textual collocutors. Deep structure of narrative discourse manifests itself in the dichotomy of discourse zones of «narrator ↔ character» and is materialized by means of binary discourse features, connected with typical forms, which appear on the surface level of the textual structure. Forms of the discourse zone of the narrator are the modes of fictional narrative and forms of the discourse zone of the character are the modes of speech.

Key words: discourse zone of the character, direct speech, indirect speech, free indirect speech

За умов сучасного комунікативно-прагматичного (дискурсноорієнтованого) підходу уявлення про чуже мовлення як про різновид текстової комунікації ґрунтується на лінгвальному оформленні білатеральних зв'язків у системі «я ↔ інший». « Проблема «самого» та «іншого» (свого та чужого) утворює філософський комплекс взаємодії соціально-ідеологічних начал – вихідних маркерів самості чи нарративної ідентичності [6, с. 151-174; 8, с. 149]. Феномен «іншого» безпосередньо чи опосередковано впливає на формулювання мовознавчих ідей. Він стимулював концепцію висловлення, запропоновану Е. Бенвеністом [3, с. 293-294]. Ввівши у фокус вивчення такі явища, як семіотизація особистості – її мовленнєві та поведінкові вияви, самопізнання через діалогізацію внутрішнього світу, поляризацію свого і чужого (сфери Еґо та Іншого), Е. Бенвеніст згрупував проблеми, які визначили низку напрямів і понять сучасного мовознавства, лінгвістичної філософії, теорії тексту.

Якщо у філософії дослідження акцентують на ролі іншого у формуванні «я», то у мовознавстві, навпаки, уваги набуває власне «я». Саме з цим пов'язане поняття ілюктивної сили, яке лежить в основі класифікації мовленнєвих актів. Проблема *свого* та *чужого* була задекларована у слові в середині 30-х років ХХ ст. у зв'язку з аналізом літературного тексту М. М. Бахтіним [2, с. 137] і набула резонансу у 1960-1970 роках, після перевидання його праць. «Чуже слово» [1, с. 668], під яким надалі розуміємо «слово персонажа» у структурі тексту, приживається на новому місці, у новому нарративному контексті, який стає для нього своїм. Схематично подамо це так:

Чуже слово ↔ чуже мовлення = слово персонажа ↔ мовлення персонажа

«Воно [чуже слово] служить відразу двом мовцям і одночасно виражає дві різні інтенції: пряму інтенцію персонажа і переломлену – авторську (нараторську). У такому слові два голоси, два смисли і дві експресії» [2, с. 162]. Мовлення персонажа не привласнюється автором-наратором художнього тексту. Для автора-письменника бажано, аби читач бодай збагнув взаємодію різних текстів, його різних особистісних мовних (дискурсних) зон – персонажної і нараторської. Втім, автор-письменник не є вищою інстанцією, яка здатна підтвердити істину цього дискурсного зіткнення. Його ставлення до персонажа, за М. М. Бахтіним, – це ставлення до дискурсу (слова), а, точніше, до дискурсу іншого. Авторський дискурс – це дискурс з приводу іншого дискурсу, це слово, як стверджує Ю. Кристева, яке говорить з іншим словом, але не слово про слово (не справжній метадискурс). У цьому непередбачливому світі персонаж є не що інше, як дискурсна позиція «я», яка пише поперек іншого «я»; це дискурс («слово»), що веде діалог не тільки з дискурсом пишучого «я», а й із самим собою [5, с. 469].

Отже, у мовознавстві розрізняємо власне мовлення мовця і невластиве (чуже) мовлення. Термін **чуже мовлення** виокремлюємо з традиційної класифікації форм мовлення в художньому тексті. Переплетення «свого» (нараторського) і «чужого» (персонажного), явного та імпліцитного в мовленнєвій сфері персонажа набуває різноманітних форм. Але межа між цими мовними категоріями не завжди чітка, адже між ними є розбіжності, які стосуються граматичного, інтонаційного, функційного, семантичного та прагматичного планів. Їхня суть зводиться до обсягу й ступеня збереження/трансформації персонажного мовлення, мети його об'єктивації в комунікативному просторі тексту, а також до ступеня і способу його виокремлення з нового середовища.

Висловлення художнього тексту належать або нараторові, або персонажеві. У статусі *чужого* воно належить другому членові опозиції «мовлення наратора ↔ мовлення персонажа». «Художній текст сприймається як комунікативне ціле і передбачає розгляд його частин як елементів реального спілкування. У комунікативній (дискурсноорієнтованій) парадигмі форми мовлення наратора та персонажів як інгерентні складові текстової комунікації, аналізуються на різних рівнях: семантичному, синтаксичному та прагматичному. Мовлення наратора, здійснюючи свою основну (структурну) функцію репродукції мовлення персонажа, одночасно є за своєю суттю (за своїм при-

значенням) формою реалізації модусу висловлення. А в інших термінологічних системах можемо говорити, що воно (мовлення наратора) є формою реалізації модально-комунікативного аспекту, інтертекстуальної, референтної, акціональної, ілокутивної чи прагматичної структури, або метатексту. Воно відображає ті фрагменти тексту, де оповідь ведеться від автора-письменника, або ті його сегменти, в яких автор-наратор звертається до читачів від себе.

Словом, комунікація у формі художнього тексту як процес пізнання людиною реального світу здійснюється творчим суб'єктом – автором тексту і тим, для кого цей текст створюється, – читачем. Посередником і об'єктом когнітивної діяльності автора-письменника і читача у художньому тексті є автор-наратор і персонаж – суб'єктні центри художнього світу (текстові антропоморфи, текстові 'паперові' особистості).. Дефініція поняття персонаж виникає з відмітних текстових підходів: персонаж – це «граматична особа» (текстолінгвістика), «літературний засіб» (літературна критика), «мовленнева позиція» (наратологія), «сема» (семіотика), «актант» (аналіз фабули), «несправжня особистість» (семантика можливих світів) [11, с. 38]. Обидва суб'єктні центри (наратор і персонаж) формують дискурсну зону текстового комунікування – дискурсну зону наратора і дискурсну зону персонажа, де остання обіймає сегменти тексту, котрі передають розмаїті висловлення персонажів, репрезентовані у тексті способами і модифікаційними формами екзофазно (зовнішнього) та ендофазного (внутрішнього) мовлення. Персонажне мовлення ґрунтується на включенні мовленнєвої партитури іншої особи в дискурс власне наратора. Воно прогнозує іншу мовленнєву ситуацію: адресант не висловлюється сам про дійсність, а передає зміст висловлення адресатові мовлення. Об'єктом інформації є висловлення не адресанта, а іншої особи. Отже, дискурсну зону персонажа (за способами її репродукції у фактурі художнього тексту) можна уявити у вигляді тричленної опозиції «пряме ↔ непряме ↔ невластне-пряме мовлення» персонажа. Дискурсна зона персонажа у художньому тексті ґрунтується на бінарній структурній організації мовлення персонажа, репрезентованого наратором, та тринарній функційності його системи. А саме – персонажне мовлення за способами його реалізації (прямий, непрямий, невластне-прямий) можна розглядати як одиниці мовного, мовленнєвого і текстового статусу в ендофазному та екзофазному виявах. Тобто, у комунікативній структурі художнього тексту способи мовлення формують систему наслідування (*художньої імітації* – І. А. Бехта) мовлення персонажів як типу дискурсу, що є опозицією до форм дискурсу автора-наратора. У вивченні мови художньої текстової комунікації він потребує інтегрованого методу структурно-функційного аналізу, що дає змогу з'ясувати його структуру та функційну своєрідність у текстовій комунікації.

Художній текст є мовленнєвим твором з власним суб'єктом мовлення. В наративному тексті ним мав би бути автор-письменник – деміург тексту. Проте роль автора в художньому тексті не можна ототожнювати з роллю мовця у реальному висловленні з декількох причин. По-перше, через неповноцінність комунікативної ситуації сприйняття художнього тексту, де автор відокремлений від свого висловлення, читач має справу тільки з текстом, а з його творцем – лише тому, що той відобразив себе в тексті. По-друге, через уявлення автора художнього тексту, який творить вигаданий світ, що видається за фрагмент реального [7, с. 201]. У розмовному дискурсі мовець належить реальному світові, про який він розповідає, а автор-письменник художнього тексту не належить світові створюваному ним текстом [11, с. 16]. Він приховує своє існування – інакше відбувається знищення ілюзії реальності. Але автора-наратора не вважаємо також й імпліцитним автором, тобто – уявленням письменника в тексті, що перебуває за лаштунками епізодів і відповідає за культурні цінності, яких дотримується: → «implicit image of an author in the text, taken to be standing behind the scenes and to be responsible for its design and for the values and cultural norms it adheres to» [12, с. 42]. Якщо наратор вписаний у текст як оповідач ситуацій і подій, то імпліцитний автор є відповідальним за відбір, розподіл, комбінацію подій і уявляється з тексту.

Наратор є тим суб'єктом свідомості та мовлення (те, що читається, уявляється як повідомлюване нам наратором), який втілений у тексті і з яким має справу читач. Він же стає центром системи часово-просторових координат, закладеної в мові й задіяної у наративі постмодернізму. Стрижнем, який забезпечує цілісність архітекτονіки й композиції художнього тексту, є наратор та його роль і місце в наративній структурі художнього тексту.

З погляду змістовних і комунікативно-інтенційних значень тексту та його компонентів, мовлення персонажів надає висловленню двоїстого характеру, формує поліфонічну нарацію. З одного боку, очевидною є дискурсна зона наратора, тобто план мовця (оповідача, розповідача – a teller, a narrator, або текстових заміників автора-письменника), з іншого, – зона дискурсу персонажа, яка виокремлюється на тлі оповіді й через те є підпорядкована наратору. Між обома комунікативними площинами встановлюється одностороння залежність, формуються зв'язки детермінації, «за яких один член передбачає існування іншого, але не навпаки» [4, с. 151]. Тобто, персонажний модус передбачає існування зони дискурсу наратора, а не навпаки. Новітні дослідницькі завдання лежать у площині з'ясування функцій системи мовленнєвих способів та форм дискурсної зони персонажа з урахуванням теперішньої парадигми функціоналізму у науці. Цікавими стають студії дискурсного простору художнього постмодернізму, в яких матеріалізується сфера мовлення персонажів.

У структурі та змісті літературного персонажа імплікується «маніфестація або екстеріоризація» мисленнєво-мовленнєвої діяльності [10, с. 63], яка вводиться в художньому тексті способами та модифікаційними мовленнєвими формами і має помітний вплив на читача. Під способом передачі персонажного модусу розуміємо історично складений метод впровадження мовлення персонажа у висловлення, який відображає міру його інформаційної точності та смислової повноти, з одного боку, і морфолого-синтаксичну структуру, цільову настанову, експресивне забарвлення – з іншого. Саме ці ознаки покладено в основу класифікації типів персонажного мовлення. **Тип персонажного мовлення** – наслідок опозиційного зв'язку «авторського» / «свого», з одного боку, і «чужого» / «персонажного», – з іншого. Будь-яке текстове мовлення персонажа за способом свого вияву: пряме, непряме, невластне-пряме перебуває у зв'язках опозиції іншого порядку. Ідея опозиційних зв'язків властива класифікаційній системі мовлення, яка складається з підсистем. Для класифікаційної підсистеми дискурсної зони персонажа верхньою межею є тип мовлення, який протиставляється типу «своєму», «мовленню наратора», а нижньою – модуляція у вигляді способу репрезентації, різновиду та модифікації. Можемо стверджувати, що дис-

курсна зона персонажа – загальномовне явище, яке разом з іншими типами й модифікаціями мовлення утворює систему засобів мови для передачі інформації, думок, волевиявлення, станів, почуттів тощо.

Аналіз мовлення персонажів у художньому тексті сприяє розв'язанню певних завдань. По-перше, мовлення персонажа у сприйнятті читача є фактом чи процесом об'єктивної дійсності, яка реалізується художніми засобами. По-друге, мисленнєво-мовленнєва діяльність персонажів, вербалізована системою текстових елементів, є відображенням їхніх характерологічних рис. По-третє, як і сам персонаж, його мовлення в літературному тексті читач сприймає як артефакт, що передбачає присутність у змісті та формі мисленнєво-мовленнєвої діяльності персонажа думок, почуттів, мовного досвіду та смаку письменника. Художній текст як складне гетерогенне утворення сприймається як комунікативне ціле і передбачає розгляд його частин як елементів реальної комунікації, головними елементами якої виступає двочленна опозиція «дискурсна зона наратора ↔ дискурсна зона персонажа».

Отже, можемо сказати, що дискурсна зона персонажа – це також новий мовленнєвий (дискурсний) пласт, уведений у нарацію оповідача, тобто в дискурсний план наратора, який є глом для виділення персонажного регістру і формально корелює з ним. Адже саме наратор цементує різноманітні словесні елементи в єдине ціле й накладає відбиток на весь твір. Ознакою видів дискурсу персонажа є те, що вони за способом свого вираження є формами відтвореного мовлення, на відміну від дискурсу наратора, який є актуальним мовленням, що маніфестується відповідним мовленнєвим актом.

Ознакою, що лежить в основі визначення способів мовлення, можна вважати двоплановість, контамінацію дискурсних зон наратора і персонажа. З'ясування системи репрезентації дискурсної зони персонажа може відбуватися двояко: через використання когнітивного потенціалу та дискурсні ознаки. Перший шлях передбачає розгляд персонажного регістру, поданого модальним забарвленням, часовою перспективою, лексикою, синтаксичними конструкціями. У другому випадку репрезентація дискурсної зони персонажа прогнозується мовленнєвою дією персонажа та її індикатором [9, с. 6].

Другий підхід до аналізу персонажного модусу дає змогу відмовитися від першої методики: для того, щоб з'ясувати наявність мовлення персонажа, нема потреби володіти усім «портретом» мовної особистості, а досить знати індикатори мовленнєвого акту. Отже, наративний контекст, здійснюючи свою основну структурну функцію – введення модусу персонажа, одночасно є, за своєю суттю і за призначенням, формою реалізації модусу висловлення. Різноманітні функції компонентів наративного метакомплексу свідчать про те, що володіння способами мовлення персонажа з урахуванням організації та поліфункційності цієї категорії становить підсистему комунікативної компетентності.

За нашими спостереженнями, у дослідженні дискурсної зони персонажа відбувся важливий концептуальний зсув: від аналізу мисленнєво-мовленнєвої діяльності персонажів, основанийого на аналізі окремих речень – модель рівня речення, до контекстно обґрунтованого підходу, заснованого на більших одиницях тексту – модель рівня тексту, а також на прагматичних уявленнях читача – модель рівня читача. Це відкриває перспективи для аналізу мисленнєво-мовленнєвих процесів в художньому творі з позицій когнітивно-дискурсної парадигми лінгвістики.

Нова концепція дискурсної зони персонажа ґрунтується на постулаті, за яким семантичні, синтаксичні та прагматичні функції основних репродуктивних способів його мовлення у художньому тексті скорельовані з лексичними значеннями, синтаксичними структурами, прагматичними інтенціями та з прототиповими ситуаціями створення і застосування цих способів та їхніх форм. Наше подальше завдання полягає у визначенні теоретичних понять, які уможливають розгляд дискурсних процесів текстової комунікації: основна наша позиція у тому, що мовні явища надфразового рівня можна розглядати у плані їх функціонування, але з тим важливим додатком, що це функціонування не є цілком мовним у сучасному розумінні цього слова механізмом (на рівні суто мовному матимемо пряме мовлення ↔ непряме мовлення ↔ невласне-пряме мовлення), і визначити його можна тільки у взаємодії з механізмом включення у ситуацію учасників і об'єкта мовлення. А це вже умови творення дискурсу, типологізацію якого, на нашу думку, можна екстраполювати на різні види комунікації з урахуванням різноманітних чинників.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – [2-е изд., испр]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Худ. л-ра, 1975. – 504 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; [пер. с фр. / общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова]. – [изд. 2-е, стереотипное]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
4. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Зарубежная лингвистика: новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1999. – Вып. 1. – С. 131-257.
5. Кристева Ю. Разрушение поэтики // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму / Пер. с фр. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Издательская группа «Прогресс», 2000. – С. 458-483.
6. Левінас Е. Між нами : дослідження : думки-про-іншого / Е. Левінас ; [пер. з фр]. – К. : Дух і Літера : Задруга, 1999. – 312 с.
7. Падучева Е. В. Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке, семантика нарратива) / Е. В. Падучева. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
8. Рикер П. Герменевтика, этика, политика / П. Рикер. – М. : Academia, 1995. – 160 с.
9. Труфанова И. В. Прагматика несобственно-прямой речи : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук : спец 10.02.04. «Германские языки» / И. В. Труфанова. – Нижний Новгород, 2001. – 41 с.
10. Gelley A. Narrative Crossing. Theory and Pragmatics of Prose Fiction. – Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 1987. – 175 p.
11. Palmar A. Fictional Minds. – Lincoln & L. : University of Nebraska Press. – 2004. – 269 p.
12. Prince G. A Dictionary of Narratology. – Aldershot : Gower Publishing Company Ltd., 1988. – 120 p.